

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.2>

УДК 811.161.2'38

ХАРКІВ: ОНІМ І ОБРАЗ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

ТЕЛЕЖКИНА

Olesia

Олеся Олександрівна,

TIELIEZHKINA,

доктор філологічних наук,
доцент, доцент кафедри мовної
підготовки, педагогіки і психології
Харківського національного уні-
верситету імені О. М. Бекетова;
вул. Маршала Бажанова, 17,
м. Харків, 61002;

E-mail: o_tele_o@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2953-7368>

Doctor of Philology, Associate
Professor, Associate Professor of the
Department of Language Training,
Pedagogy and Psychology,
O. M. Beketova National University
of Urban Economy in Kharkiv,
17, Marshala Bazhanova St, Kharkiv,
61002;

E-mail: o_tele_o@ukr.net

*У статті власну назву **Харків** розглянуто як онім, що виконує певне прагматичне навантаження, і як образно-метафоричний компонент поетичного тексту. Автор доходить висновку, що досліджувана назва є носієм глибокого значення, увиразнення якого уможливорює розкриття її стилістичних потенцій: онім утворює близькозвучні сполуки, опозиційні пари, метонімічні одиниці, виступає актуалізатором відповідних міжтекстових зв'язків і маркером певних історичних, соціально значущих культурних чи політичних подій.*

У проаналізованих поетичних творах онім Харків є органічним структурним складником, який стає виразником задуму митця.

Ключові слова: поетичний текст, стилістичні потенції, образно-метафоричний компонент, власна назва, онім.

Власні назви вже неодноразово ставали предметом наукового розгляду і в зарубіжному, і в українському мовознавстві. Такі дослідження присвячені різним аспектам репрезентації тих чи тих найменувань, зокрема окреслюють особливості їх функціонування у творах художньої літератури [Л. Белей 1996; О. Бока 2005; І. Ільченко 2011; Ю. Карпенко 2008; Г. Мельник 2008; О. Мороз 2015; Г. Панчук 2014; Л. Селівестрова 2003; І. Domaciuk-Czarny 2018; М. Gibka 2019; W. Nicolaisen 2008; L. Toth 2014 та ін.]. Однак, незважаючи на значний доробок у цій царині, окремі власні назви не знайшли висвітлення у лінг-

вістичних розвідках. Зокрема, обійдено увагою онім *Харків*. З огляду на це, вважаємо за доцільне розглянути прикметні вияви його реалізації у творах української поезії.

Як «слово, що позначає індивідуальний об'єкт і вирізняє його з класу однотипних» [Масенко 2006: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35126] онім *Харків* у поетичній мові виконує дві суто прагматичні функції: номінативну (*У Харкові (чи то ж далекий час?) / Мені про Кожум'яку Ви* [П. Тичина], читали (М. Рильський); *Й знову Харків слав / На всі кінці мості Батьківщини / Потужні трактори і молотарки* (І. Вирган); *Даруй, що спізнився: / пробило під Харковом каску* (Б. Олійник); *Нам доля легенду дарує / Про Харків і назву його* (М. Возіянов)) та локалізаційну (*Хай нікого не обтяжує / Потяг «Харків – Срібний бір»* (А. Перерва); *Це в клубі льотчиків під Харковом було* (М. Рильський); *Біля хати росте верба, / А в ярочку – дзюрчить криничка, / Гуркіт лине, та не ляка: / То на Харків біжить електричка* (В. Кириченко)). Однак таких прикладів небагато.

Здебільшого у поетичних текстах розглядувана власна назва набуває образно-метафоричних ознак. Тож слушною вважаємо думку про те, що «будь-який онім у художньому тексті є елементом цього тексту і працює на нього. Ставши фактом мовлення, він зазнає функціональної перебудови, тобто бере на себе виконання інших завдань, ніж у мові. Цих завдань більше, якісь відходять на другий план, з'являються нові, а найголовнішим стає стилістичне навантаження – виразність, “промовистість” поетоніма, його ... образоздатність» [Мельник 2008: 24].

Увиразнення семантики оніма забезпечують означення: *Люблю тебе, мій Харкове зелений, / Завжди яскравий, наче оксамит* (Сенсей); *Мене проведи на вокзал, / Бо я залишаю мій Харків* (О. Марченко); *Наш Харків, замрієне місто, / У тебе душа трудова* (В. Бебешко); *Харків – місто доброхвальне* (І. Вирган); *Я співаю про Харків – місто добрих надій* (Н. Виноградська); *Харків – моє рідне місто. / Я так багато про тебе не знаю* (О. Вілінська). У таких мінітекстах назва міста «оживає» і метафоризується: *Харків до нас промовляє, / Тим, що в інших ти не побачиш. / І сльозами він нас омиває* (О. Вілінська); *Любово, Ладонько, – мій Харкове, / Волошку музики віддай мені... / Віддай мені... Зиграй мені...* (С. Сапеляк).

Нарощення навколо оніма емоційно насичених одиниць стимулює його перетворення на художній образ, який у кожного митця має індивідуальні конотативні вияви:

– мрійливо-казковий: *У слові Харків – шелестіння трав, / І грім громів, і трепетні пісні, / І дике поле у стрімких вітрах* (Н. Супруненко);

– задивлений у минувшину, що дає силу сьогоденню: *Мій Харкове, омріяний роками, / Осяяний легендами віків, / Твоє ім'я витає поміж нами / Ще від славетних прадідів-дідів. // В тобі козацька мужність та відвага / Соколиків – завятих вояків, / Та стійкість духу й трудова наснага / Заводів непохитних трударів* (Сенсей);

– індустріально-нестримний: *Харків, Харків, де твоє обличчя? / до кого твій клич? / Угруз ти в глейке многоріччя, / темний, як ніч. / Угруз ти так: між горбами / тупу на 'днім місці, / тупу. / І раптом прорвався мостами – / і вже ти в степу! / І вже тебе вітер і віте – / розгони, одгони і гон!.. / Ех! чортового сина, / отут уже ти невгомонний* (П. Тичина);

– бентежно-тривожний: *Харків – моє непорушне мовчання, прихований відчай, / Стримані сльози, втамовані крики, іроніє лезо, / Місто, де спрагли думки застигають і спогади свідчать. / Харків – це зражені мрії і рвучко закреслені тези* (О. Балера);

– сакрально маркований: *Харкове дивний, заблудлу віцю порятує і помилує! / Радість і віру дарує, і немислимий усміх дитячий...* (О. Балера).

Антитетичність оніма *Харків* в аналізованих текстах має два вияви:

– сама назва міста стає компонентом ономастично-топонімічного протиставлення, як-от *Харків – Жмеринка, Харків – Тернопіль, Харків – Євпаторія, Харків – Київ, Харків – Донецьк, Харків – Делі*, пор.: *До всіх держав у мене алергія. / Яка різниця – я із Харкова чи Жмеринки?* (І. Перепеляк); *Комусь фрагмент біографії – / Тужила за рідним Харковом. / А я, як священний попіл, / Привезла його в Тернопіль. / Бо чим би душа жила, / І чим би до Бога молилась* (О. Голуб); *Десть у Харкові – сніг, в Євпаторії – дощ, / Новий Рік з парасолькою, ген, чимчикує* (В. Кириченко); *Спішать односельці – хто в Харків, / хто в Делі, / Хто взявся болото – на сміх! – осушить...* (А. Перерва); *Шукаю своєї приналежності до світу / на квіткарнях Бесарабки у Києві, / на Критому базарі у Донецькому, / на автовокзалі у Харкові* (В. Голобородько); *Іван з Брезової / та Іван із Харкова / в долині Дуклі / навіть по смерті обіймаються / в серцевині каміння* (Т. Чубай);

– власна назва породжує різне психологічно-часове сприйняття, яке автори вербалізують бінарними парами: *У слові Харків – ... І сьогоднішня, і майбутні дні!* (Н. Супруненко); *Вечір у вікна постукав, / Спогад зоріє обом. / Харків для когось розлука, / Харків для мене любов* (О. Марченко).

Онім може відігравати роль паронімічного атрактанта, утворюючи близькозвучну сполуку, як-от: *Коли хочеш в Англію чи Америку – / звільнись перш за все від гендерної істерики. / Дорвались до влади у Харкові хакери. / Соцмережі аж лускають від світлин і лайків* (О. Тараненко), що уможливорює більш гостру характеристику явища, описуваного в поетичному творі.

Зареєстровано також зразки вживання оніма як метонімічного утворення: *А вчора бачила Ганьку, / Оту, що вийшла за прокурора, / Їй-бо, несла цілу баньку, / Казала мені, що хвора. / Вона ще своєю спідницею / П'ятьох пужарних накриє, / А він уже, кажуть, підтоптаний, / «Харковом» голову брис* (І. Драч) – перенесення назви міста на предмет, вироблений на одному з підприємств цього міста.

Онім *Харків* активно інтертекстуалізується. Підтвердження цього спостерігаємо у Т. Шамрай, де мисткиня обрала слова П. Тичини *Харків, Харків, де твоє обличчя?* як епіграф до твору, у якому намагається дати відповідь на окреслене в епіграфі питання: *Воно в землі, / у списках, / дзеркалах, / які розбили обшукі щонічні, / в безглуздості судейських тих палат, / де хтось у свідки проситься панічно. // Воно не в тих валізах дорогих, / які втекли з убитої столиці, / щоб в Києві, / одягнись в ланцюги, / в закопаних питати про обличчя* (Т. Шамрай), водночас апелюючи до фонових знань читача про арешти й репресії.

Діалог із П. Тичиною моделює і В. Бойко: *Плаче Тичина арфам, / струн уже в тих не є. / Повно в Карпатах афин, / десь там вікно мос. / Плакати в осінь личить, / даром що сумно це. / Харків шука обличчя, / а заодно і центр* (В. Бойко), залишаючи питання, поставлене в тексті-джерелі, відкритим.

Також топонім *Харків* у поетичних творах виступає маркером історичних подій: *Хто на могилу ждав тоді сиру? / ...Під Харковом у темному яру / Всіх українських стратили гомерів...* (І. Перепеляк) – відсилання до події 30-х років ХХ століття, яка пізніше отримала назву «Розстріляний з'їзд кобзарів»; а також тих чи тих важливих епізодів культурно-історичного життя, як-от у вірші Т. Шамрай «Знайшли могилу М. Хвильового»: *А може, це не моя могила? / Слов'яни вночі не приносять квітів.*

/ Допоки душа оглядала Харків, / гвоздики з'явилися і табличка (Т. Шамрай), чи політичних інцидентів: горе, коли серце починає підстрибувати, / як автобус «Козача Лопань – Харків», / кожним колесом окремо обмацуючи вибоїни. / Ось тоді почувашся муляжем леопарда / в мисливській кімнаті політика-масона / і посилаєш усіх чортів до чорта! / Хоча знаєш: це все, як на виборах в Харкові – / і мер не вмер / і «Ще не вмерла Україна...» (О. Тараненко).

Структурні позиції уживання назви міста Харків – різноманітні. Це і заголовок вірша («Харків» (П. Тичина), «Мій Харків» (С. Сапеляк), «Легенда про Харків» (М. Возіянов), «Харків. Скрипаль на даху» (В. Романовський), «У Харкові» (В. Бойко)), і власне текст твору (О, Харкове, мій Харкове! / На п'яти горбах, на семи вітрах! (О. Тараненко); Кажуть, що поезії нема / в Харкові, – не вірте, все на місці. / Знову на Сумській працюють «Вісті». / І Тараса вітер обійма... (В. Бойко)).

Зафіксовано також оприявлення розглядуваної власної назви через інші ономастичні одиниці, зокрема урбаноніми, гідроніми: Не вірилось! Перед очима в мене / Стояв усе ще, вигнавши угору, / Стрункий Держпром (І. Вирган); В мільйоннім місті є давно метро, / І хмарочоси, і гримить естрада... / Мені ж тривожить душу, гріє кров / Ця назва світла й приязна – Левада. / Десь тут, де під асфальтами – земля, / Де станція із назвою такою, / Росла верба, і вабила здаля / Озерце, оповите осокою (А. Перерва); Над Лопанню тихії зорі / Вставали і вишні цвіли. / Квартали твої неозорі / У степ Слобожанський вросли / На пагорбах зручно осіли. / На Лисій, Холодній горі. / І де, Журавлівські схили / Чудові любої пори (В. Бебешко); Мене бентежив купол шапїто / на повоєннім харківському Благбазі (В. Бойко); На тіснім ярмарковищі, / Куди всіх закликає Основа, / Де в гармидері люднім / Щось кожен шукає своє, / У переджнив'ї гарячим / Відшукаю співуче Слово (І. Перепеляк). Такі конкретизувальні найменування вулиць, мікрорайонів, локацій дають змогу безпомилково впізнати простір Харкова.

Спостережено й парафрастичне найменування Харкова на основі імені засновника міста: Хоч собор став базаром у місті Харка, / І не так уже пахне у парку бузок, / І рука нетривка, і нема огірка, / Але ж хочеться ще розговітись разок, / Бо осипався з нас не увесь ще пісок (А. Перерва).

Правомірність викладених спостережень щодо тексто- та образівних можливостей оніма Харків у мові поезії підтвер-

джує думка Л.О. Белея: «Інтелектуальний потенціал власного імені в творі – це здатність актуалізувати культурологічну, філософську, релігійну, міфологічну інформацію, викликати асоціації, розвивати символічні значення, здатність розкривати й увиразнювати провідні мотиви твору, сприяти глибинному осмисленню філософських проблем» [Белей 1996: 136].

Отже, власна назва *Харків* в українській поезії зrealізована не лише як ономастична одиниця, що виконує певні прагматичні функції (номінативну, локалізаційну тощо), а і як носій глибинного значення, увиразнення якого уможлиблює розкриття її образно-метафоричних потенцій. У проаналізованих поетичних творах онім *Харків* – це органічний структурний складник, який стає інформативним виразником авторських смислових інтенцій.

Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія XVIII–XX ст.: дис. д-ра філол. наук. Ужгород, 1996.

Бока О. В. Статус промовистих імен у художньому дискурсі. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2005. № 5. С. 48–54.

Льченко І. Оніми як вияв ідіостилію Тодося Осьмачки. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 15. С. 337–340.

Карпенко Ю. О. Власні назви в художній літературі. *Літературна ономастика: збірник статей*. Одеса: Астропринт, 2008. С. 9–11.

Масенко Л. Т. Власні назви (оніми). *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35126 (дата звернення: 23.05.2021).

Мельник Г. І. Міркування про теоретичні засади літературної ономастики. *Записки з ономастики = Opera in onomastica*. 2008. Вип. 11. С. 20–28.

Мороз О. А. Оніми в художньому дискурсі Макса Кідрука (на матеріалі роману «Твердиня»). *Вісник Донецького національного університету. Серія Б «Гуманітарні науки»*. 2015. № 1–2. С. 167–172.

Панчук Г. Власні назви в поезії Оксани Пахльовської. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Мовознавство»*. 2014. Вип. 1 (23). С. 138–141.

Селіврстова Л. І. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003.

Domaciuk-Czarny I. Nazwy własne w kronikach Jakuba Wędrawycza Andrzeja Pilipiuka. *Roczniki humanistyczne*. 2018. Tom LXVI, zeszyt 6. S. 29–42.

Gibka M. Literary Onomastics: a Theory. Łódź: ArchaeGraph. Wydawnictwo Naukowe, 2019.

Nicolaisen W. F. H. On names in literature. *Nomina* 31. 2008. P. 89–98.

Toth L. Theory and methodology in literary onomastics. Proper names in István Szilágyi's novels (in particular in *Hollóidő* /Time of ravens/): theses of doc. (PhD) dis. Piliscsaba, 2014.

REFERENCES

Belei, L. O. (1996). Ukrainian literary and artistic anthroponymy of the XVIII-XX centuries: dys. d-ra filol. nauk. Uzhhorod (in Ukr.).

Boka, O. V. (2005). The status of spoken names in artistic discourse. *Bulletin of Sumy State University. Philological Sciences Series*. № 5, 48–54 (in Ukr.).

Ichenko, I. (2011). Onymi as a manifestation of Todos Osmachka's idiosyncrasy. *Modern problems of linguistics and literary criticism*. Vyp. 15, 337–340 (in Ukr.).

Karpenko, Yu. O. (2008). Proper names in fiction. *Literary onomastics: a collection of articles*. Odesa: Astroprynt, 9–11 (in Ukr.).

Masenko, L. T. (2006). Proper names (onyms). *Encyclopedia of modern Ukraine*. Kyiv. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35126 (дата звернення: 23.05.2021) (in Ukr.).

Melnyk, H. I. (2008). Reflections on the theoretical foundations of literary onomastics. *Opera in onomastica*. Vyp. 11, 20–28 (in Ukr.).

Moroz, O. A. (2015). Onyms in the artistic discourse of Max Kidruk (based on the novel “Fortress”). *Bulletin of Donetsk National University. Series B «Humanities»*. № 1–2, 167–172 (in Ukr.).

Panchuk, H. (2014). Proper names in the poetry of Oksana Pakhlovskaya. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Linguistics Series*. Vyp. 1 (23), 138–141 (in Ukr.).

Seliverstova, L. I. (2003). Onomasticon in the poetic idiolect of Yar Slavutych: author's ref. dis. ... cand. philol. Science. Kyiv (in Ukr.).

Domaciuk-Czarny I. Nazwy własne w kronikach Jakuba Wędrawycza Andrzeja Pilipiuka. *Roczniki humanistyczne*. 2018. Tom LXVI, zeszyt 6. S. 29–42.

Gibka M. Literary Onomastics: a Theory. Łódź: ArchaeGraph. Wydawnictwo Naukowe, 2019 (in Pol.).

Nicolaisen W. F. On names in literature. *Nomina* 31. 2008. P. 89–98 (in Eng.).

Toth L. Theory and methodology in literary onomastics. Proper names in István Szilágyi's novels (in particular in *Hollóidő* /Time of ravens): theses of doc. (PhD) dis. Piliscsaba, 2014 (in Hung.).

Статтю отримано 10.05.2021

Olesia Tieliezhkina

KHARKIV: ONIM AND IMAGE IN UKRAINIAN POETRY

In the article it has been discovered the notable manifestations of the name Kharkiv on the material of Ukrainian poetry of the twentieth century. The expediency of such an analysis confirms the fact that the named onym has been overlooked in scientific research on literary onomastics. The author concludes that the proper name Kharkiv in the works of Ukrainian poetry is represented not only as a purely onomastic unit that performs certain pragmatic functions (nominative, localization) but also as a carrier of deep meaning, the expression of which allows the disclosure of its figurative and metaphorical potentials: compounds and oppositional pairs which allow a sharper characterization of the phenomenon described in the poetic work; metonymic units, serve as an indicator of relevant intertextual connections and a marker of certain historical, significant cultural or political events, establishing the semantic relationship between the poetic text and the background knowledge of the reader. It has been found out that Kharkiv is an organic structural component that actualizes certain information and becomes a significant expression of the author's semantic intentions in analyzed poetic works.

Key words: poetic text, pragmatic function, figurative-metaphorical potentials, proper name, onym, structural component, author's intention.